

DEŞT-İ KIPÇAK'TA MOĞOL HAKİMİYETİ VE KUMAN-KIPÇAKLAR¹
MONGOL DOMINANCE TO DESHT-I QIPCHAQ AND CUMAN-KIPCHAKS**Cihan YALVAR*****ÖZET**

XIII. yüzyıl başlarında Cengiz Han'ın Büyük Moğol İmparatorluğu'nu kurmasının ardından Cebe ve Sübütey komutasındaki Moğol ordusunun hedeflerinden birisi de Deşt-i Kıpçak olmuştur. Moğol ordusu, İrtiş'ten Karpatlar'a kadar uzanan bu geniş sahaya geldiklerinde karşılarında Kuman-Kıpçaklar'ı bulmuşlardır. 1223 yılında yapılan Kalka Savaşı sonucunda Kuman-Kıpçaklar, yüz elli yıldan beri egemen oldukları bölge içerisinde en ağır darbeyi Moğollar'dan almışlardır. Moğolların Deşt-i Kıpçak'ta ki zaferinden sonra Kuman-Kıpçaklar'dan bazı gruplar Altın Orda Devleti'ne tabi olmuş, bazı gruplar da Balkanlara ve İtil Bulgarları'nın topraklarına göç etmek zorunda kalmışlardır. Altınorda Devleti'nde önemli görevler alan Kuman-Kıpçaklar aynı zamanda bu devletin Türkleşmesinde de önemli rol oynamışlardır. II. Kıpçak Seferi sonucunda Balkanlara göç etmek zorunda kalan Kuman-Kıpçak grupları ise Osmanlı Devleti'nden önce Balkanların Türkleşmesini sağlayarak, bölgede kurulan Bulgar ve Romen devletlerinde önemli roller üstlenmişlerdir. Altın Orda Devleti'nin kurulmasından sonra da bölgenin ismi Deşt-i Kıpçak olarak kalmış ve Batu Han soyundan gelenler Kıpçak Hanı olarak isimlendirilmişlerdir. Bu makalede Moğol ordularının Deşt-i Kıpçak bölgesini hakimiyet altına alması ve hakimiyet mücadeleleri esnasında Moğollar ile Kuman-Kıpçaklar arasında gelişen münasebetler ele alınacaktır.

Anahtar kelimeler: *Moğollar, Altınorda, Kuman-Kıpçaklar, Kalka Savaşı, Deşt-i Kıpçak.*

ABSTRACT

After establishment of the Grand Mongol Empire by Genghis Khan at the beginning of the thirteen century, one of the targets of the Mongol army under the command of Jebe and Subutai became the Desht-i Qipchaq. When the Mongol army came to this wide area, extending from Irtysh River to the Carpathian Mountains, they encountered the Cuman-Kipchaks. As a result of the Battle Of Kalka in 1223, the Cuman-Kipchaks took the heaviest blow from the Mongols in the region they have been ruling since one hundred and fifty years. After the victory of the Mongols in the territory of Cuman-Kipchaks, some groups were submitted to the Golden Horde and some groups had to migrate to the lands of the Balkans and the Volga Bulgarians. Cuman-Kipchaks who took important missions in the Golden Horde, also played an important role in the Turkification of this state. Some group of Cuman-Kipchaks which had to migrate to the Balkans after the defeat they had suffered as the result of the second Kipchak campaign have played an important role in the Bulgarian and Romanian states established in the region by providing the Turkification of the Balkans before the Ottoman Empire. After establishment of the Golden Horde, the name of region was also known as Desht-i Qipchaq and those who came from Batu Khan's dynasty were named Khan of Kipchak. In this article the relation of the Mongols and Cuman-Kipchaks will be dealt during domination of Mongol armies Desht-i Qipchaq region and during the domination struggles.

Keywords: *Mongols, Golden Horde, Cumans-Kipchaks, Battle Of Kalka, Desht-i Qipchaq.*

¹ Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi II. Uluslararası Lisansüstü Öğrenci Kongresi'nde sunulan bildirim genişletilmiş halidir.

* Yeditepe Üniversitesi Araştırma Görevlisi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, cihan.yalvar@yeditepe.edu.tr

GİRİŞ

XI. yy'dan XVIII. yy'a kadar Karadeniz'in Kuzeyi'ne kendi isimlerini veren Kuman-Kıpçaklar, Kimekler'in bir boyu olarak karşımıza çıkmaktadır. Kıpçaklar; Sibirya, Orta İrtiş ve Obi bölgelerinde yaşayan Kimekler'e dahil bir oymaktır². İbrahim Kafesoğlu'na göre Kıpçaklar; Batı Gök Türk Kağanlığı'nda yer alan Çiklerin devamı olarak sayılan Kimekler'in bir koludur³. Fars asıllı tarihçi ve coğrafyacı Gerdizi'ye göre Kıpçaklar; Kimek federasyonunun içinde yer alan kabilelerden birisidir. Bu bilgilere göre, Kıpçaklar Kimeklerin oluşturdukları konfederasyon içinde yer almışlardır. Bu konfederasyon içerisinde yer alan Kıpçak kabilelerinin bazıları Kimekler'e bağımlı iken bazıları da bağımsızlardı. Örneğin, *Ender ez-Kıpçak* şeklinde isimlendirilen bir grup Kimek topraklarında bağımsız bir şekilde yaşamaktaydı⁴. Kaşgarlı Mahmud'a göre de Kıpçaklar kendilerini Yimeklerden ayrı bir grup olarak saymaktaydılar⁵.

Arap coğrafyacılar tarafından kaleme alınan eserlerde İrtiş Nehri civarında "Kimek (*Kemek*)" isimli bir kavmin yaşadığı nakledilmiştir. Yazılan bu eserlerde Kimekler'in Oğuzların kuzeyine ve Batı'da İdil ya da Kama nehirlerine kadar yayıldığı belirtilmiştir.⁶ *Hudud el-âlem*'e göre ise Kimeklerin batısında bulunan bölgede Kıpçaklar'ın bir kısmının yaşadığı belirtilmektedir⁷. Gerdizi'nin *Zeyn el-ahbâr* isimli eserinde Kıpçaklar, Kimeklerin kökeni bölümünde yedi boydan birisi olarak gösterilmektedir⁸.

Zeyn el-Ahbar'da bu bölüm şöyle geçmektedir: "Tatarların lideri ölünce geriye iki oğul kalmıştı. Büyük oğul padişahlığı ele aldı, küçük kardeş ise ağabeyini kıskandı. Küçük kardeşin ismi Şad idi. Şad ağabeyini öldürmeye niyet etti fakat beceremedi ve bu durumdan çok korkarak cariyesi ile beraber ağabeyinin yanından kaçtı. Şad, öyle bir yere gitti ki orada büyük bir nehir vardı. Burada çok fazla ağaçlar ile bol av bulunmaktaydı. Şad, orada kendi otağını kurarak buraya yerleşti. Şad, cariyesi ile her gün büyük ormanda avlanarak et ihtiyaçlarını karşılamaktaydılar. Ayrıca bunlar samur, sincap ve kakumdan post yapmaktaydılar. Tatar

² Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu Atilla-Cengiz Han- Timur*, çev. Reşat Uzmen, Ötüken, İstanbul 1996, s. 185.

³ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 30. Basım, Ötüken, İstanbul 2010, s. 181.

⁴ Sercan M. Ahincanov, *Türk Halklarının Katalizör Boyu Kıpçaklar*, 2. Baskı, Selenge Yayınları, çev. Kürşat Yıldırım, İstanbul 2014, s. 27.

⁵ Kaşgarlı Mahmud, *Divânu Lugati't Türk*, haz. Ahmet Bican Ercilasun - Ziyat Akkoyunlu, 2. Baskı, Türk Dil Kurumu, Ankara 2015, s. 360.

⁶ Akdes Nimet Kurat, *IV.-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, 2. Baskı, Murat Kitabevi Yayınları, Ankara 1992, s. 69.

⁷ Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2001, s. 67-68.

⁸ Şeşen, *a.g.e.*, s.74.

doğumlulardan yedi kişi bunların yanına geldi. Birinin adı İmi, diğeri İmak, üçüncüsü Tatar, dördüncüsü Bilander (Belender), beşincisi Hıfçak (Kıpçak), altıncısı Lankaz (Lonkaz), yedincisi ise Eclad (İclad) idi”⁹.

Aynı zamanda kaynaklarda Kimeklerin birçok boya ayrıldığını ve bu boylar içinde en önemlilerini *Emek* ve *Kıpçaklar (Kıpçaklar)*’ın oluşturduğu görülmektedir¹⁰. İlhanlı tarihçisi Reşiddüddin’in aktardığı Oğuz Kağan Destanı’na göre Kıpçaklar yirmi dört Oğuz boyu içinde yer almışlardır¹¹. Marquart’a göre de Kıpçakların ataları Yukarı İrtiş civarında yaşamış olan Kimeklerdi. Marquart’ın bir diğer görüşüne göre ise Kıpçaklar, Kimeklerin batı kolunu oluşturmaktaydı¹². Barthold’a göre ise Kıpçak halkı Kimeklerin içinden ortaya çıkmıştır¹³. Kıpçaklar, Kanğlılar, Kimekler ve Kunlar geniş anlamları ile Kıpçak dünyasının ayrı kollarını oluşturmaktadır¹⁴.

Marquart, Kuman-Kıpçaklar’ı Amur Nehri civarında yaşadıkları belirtilen ‘*Murqa*’ isimli bir Moğol kavmi olan ‘*Kun*’ kabilesine bağlamak istese de ‘*Murqa*’ kelimesini yanlış okuduğundan dolayı bu iddia ilim alemi tarafından kabul görmemiştir. G. Haloun tarafından ortaya atılan bir diğer görüş ise Kıpçaklar’ı, *Kun* ismini Moğol-Tibet karışımı bir kavim olarak bilinen *T’u-yü-hun*’lara bağlama iddiasıdır. Kuman-Kıpçaklar’ın bedeni yapılarında Moğollar’a ait bir belirti bulunmadığından ve bunun yanında da dillerinde Moğolca’ya ait unsurların bulunmamasından ötürü bu iddia da kabul edilmemiştir¹⁵. Kuman-Kıpçaklar’ın kökeni konusunda en çarpıcı iddia ise onların Ari yani Hint-Avrupalı oldukları görüşüdür. Marquart, Pelliot, Barthold ve Rasovsky’e göre Kuman-Kıpçaklar Türkleşmiş bir Hint-Avrupa kavmi idi. Bu nazariyeye karşı bir tez olarak Wu’sun’ların Çin kaynaklarında ‘*kırmızı saçlı, kumral, yeşil-mavi gözlü*’ olarak yer aldıkları söylenmiştir. Bahaeddin Ögel’e göre : ‘*Kıpçaklar, Kuzey Türklerindedir. Kuzeybatı Sibiryada İrtiş ve Ural nehirleri arasında yaşayan Türklerle Kıpçak ismi verilmiştir*’¹⁶. Bu iddialara karşı olarak, onlar beyaz ırka mensup

⁹ Ebu Said Abdülhay Bin Dahhak Bin Mahmud Gerdizi, *Tarih-i Gerdizi*, Yay. Abdülhay Habibi, Şaphane-i Armağan, Tahran hş 1347, s. 550-551.

¹⁰ Mustafa Safran , ‘Kumanlar-Kıpçaklar’, *Türkler*, C. II, Ed. Hasan Celâl Güzel. Kemal Çiçek, Salim Koca, Ankara 2002, s. 785.

¹¹ Ahincanov, *a.g.e.* , s. 61.

¹² Ahincanov, *a.g.e.* , s. 93-99.

¹³ V. V. Barthold, *Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, çev. Râgıp Hulusi Özdem, yay. haz. Kâzım Yaşar Koprıman-İsmail Aka, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2006, s. 48.

¹⁴ A. Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, 3.Basım, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981, s. 159.

¹⁵ Kafesoğlu, *a.g.e.* , s. 180.

¹⁶ Ahmet Gökbel, *Kıpçak Türkleri (Siyasi ve Dini Tarihi)*, Ötüken, İstanbul 2000, s. 32-34.

olup mongoloid belirtilere sahip değillerdi. Kuman-Kıpçaklar'a ait mezarlardan çıkan verilere göre onlar Sarkel şehrinde yaşamakta olan Hazarlara benzemektedirler¹⁷.

Bu bilgilerin yanında Rus kaynaklarında da Kumanlar-Kıpçaklar'dan; Türkmen, Peçenek ve Uzlar ile aynı millettendir şeklinde bir ibare yer almaktadır¹⁸. Bize, Kuman-Kıpçaklar hakkında bilgi veren bazı kaynaklar onların ‘uzun boylu, mevzun yapıtı, güzel ve çok düzgün çehreli, sarı saçlı’ olduklarını bildirmektedir. El-Ömerî ‘Kuman-Kıpçaklar'ın gayet güzel ve mevzun vücutlu olduklarını’ söylemektedir, bunun yanında Kuman-Kıpçak kadınlarının güzelliğinden de bahsedilmektedir. Onlar hakkında verilen bu bilgiler doğrultusunda dış görünüşleri ve mevzun bedenleriyle çok güzel ve yakışıklı olan bu kavmin Mongoloid olmadığı görülmektedir¹⁹. Bütün bu veriler ışığında, üç görüş dışında çoğu tarihçi Kuman-Kıpçaklar'ın Türk kökenli oldukları konusunda hemfikirlerdir.

1.1 Kuman- Kıpçakların İsimleri Üzerine

Kıpçak ismi tarihte ilk kez *Uygur Kağanı Eletmiş Bilge Kağan*'ın adına dikilmiş olan (747-759) Şine-Usu ya da Selenge yazıtında ‘*Türk-Kıpçak*’ şeklinde geçmektedir²⁰. Bu yazıtta Kıpçaklar ile yer alan kısım 1909 yılında G. Ramstedt tarafından okunmuştur. G. Ramstedt yazıtta yer alan bu kısmı: ‘*Türk Kıpçaklar bizim üzerimizde hüküm sürerken 50 yıl...*’ şeklinde okumuştur²¹. Kıpçak kelimesi ilk olarak *Kıvçak* olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu isim zaman içerisinde seslerin bir takım değişikliklere uğraması sonucunda *Kıfçak*, *Hıfçak*, *Hıfçah* şeklinde dile getirilmeye başlanmıştır. Kıpçaklar, Kaşgarlı Mahmud'un kadim eseri *Divan-ü Lugati't-Türk*'te Türkler içinde yer alan yirmi kabileden birisi olarak ‘*Kıfçak*’ şeklinde zikredilmiştir²². Halk arasında ise Kıpçak ismi ‘*kovu*’ veya ‘*kovuk*’ kelimeleri ile anlamlandırılmıştır²³.

Doğu kaynaklarında Kuman-Kıpçakların isimleri *Kıfçak* şeklinde geçmektedir. Kıpçak isminin yanında, *İmek*(*Yemek*) ve *Kimek* adları da Kuman-Kıpçaklar için kullanılmıştır²⁴. Arap yazar İbn Hurdâbih'den itibaren İslam ve ardından da Gürcü kaynaklarında geçen Kıpçak ismi ‘*öfkeli, birden kızan*’ şeklinde de anlamlandırılmıştır²⁵. İbrahim Kafesoğlu Kıpçak isminin;

¹⁷ Bahaeddin Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1988, s. 291.

¹⁸ Akdes Nimet Kurat, *Peçenekler*, yay haz. Ahsen Batur, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2016, s. 216.

¹⁹ Kurat, *Peçenekler...*, s. 219-220.

²⁰ Peter B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. Osman Karatay, 5. Basım, Ötüken, İstanbul 2014, s. 281.

²¹ S. G. Klyaştorıny, ‘Kimekler ve Kıpçaklar’, *Tartarica Atlas*, çev. İlyas Kemaloğlu, Tataristan Cumhuriyeti Ş. Mercani Tarih Enstitüsü, Tataristan Cumhuriyeti Eğitim ve Bilim Bakanlığı, Kazan, Moskova, St. Petersburg, İstanbul 2017, s. 140.

²² Kaşgarlı, *a.g.e.*, s. 10.

²³ Gökbel, *a.g.m.*, s. 729.

²⁴ Kurat, *IV.-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz...*, s. 69.

²⁵ Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 179.

“Kıyırdamak fiilinin kökü olan –kıp’tan ‘hareketli, yerinde duramayan’ anlamına geldiğini belirtmiştir²⁶. S. G. Klyaştorıny’a göre ise ‘Kıvçak, Kıpçak’ kelimesi Eski Türk kaynaklarında ‘başarısız’, ‘bed baht’ ‘bahtsız’ şekline anlamlandırılırken ‘kovi, Kıpçak, kobi’ şekline kullanıldığında ‘boş’, ‘işe yaramaz’ anlamına geldiğini söylemiştir²⁷.

Kıpçak ismi, *Oğuz Kağan Destanı*’nın Uygurca ve Farsça yazılmış olan varyantlarında da geçmektedir. Uygurca yazılmış olan *Oğuz Kağan Destanı*’nda Kıpçak ismi şöyle geçmektedir: ‘‘*Oğuz İdil nehrine gelip, kıyılarında kaldı. İdil denilen bu ırmak, çok büyük bir suydı. Oğuz baktı bir suya, bir de beğlere sordu: ‘Bu İdil sularını nasıl geçeceğiz biz?’.* Orduda bir beğ vardı. Oğuz Han’a çöktü diz, Uluğ Ordu Beğ derler, çok akıllı bir erdi. Bu yönde Oğuz Han’a yerince akıl verdi. Baktı ki yerde bu beğ çok ağaç var, çok da dal var. Kesti biçti bu dalları kendine bir sal yaptı. Ağaç sala yatarak, İdil Nehri’ni geçti. Oğuz Han bu olay sonrasında çok sevinerek ona: ‘‘*Kaliver sen burada, oluver bir sancak Beğ!. Ben dedim öyle olsun, densin sana ‘Kıpçak Beğ’*’’²⁸.

Farsça kaleme alınan *Oğuz Kağan Destanı*’na göre ise Kıpçak’ın doğumu ve ismini alması şöyle nakledilmektedir: ‘‘*Oğuz Kağan vaktiyle İt-Barak adlı bir kavimle savaşmış, fakat mağlup olmuştu. Bunun üzerine iki büyük ırmak arasında bulunan bir adaya gitmiş ve bir süre burada kalmıştı. İşte tam bu sırada, kocası savaşta ölen kadınlardan birisinin doğum ağrıları tutmuş ve doğumu yakınlaşmıştı. Etrafta sığınacak hiçbir yer yoktu. Çaresiz olarak kadın bir ağaç kovuğuna girmiş ve çocuğunu orada doğurmuştu. Bunu gören beğler, hemen Oğuz Kağan’ın yanına gelerek bu durumu ona anlatmışlardır. Oğuz Han, bu durumu gördüğünde kadına acıyarak şöyle demiştir: ‘Mademki bu kadının kocası şehit olmuştur ve bu çocuğun benden başka kimsesi yoktur, şu halde bu doğan çocuk da benim oğlumdur’.* Bundan sonra herkes, bu çocuğu Oğuz Han’ın bir oğluymuş gibi saydılar ve ona öyle baktılar. Oğuz Han ona Kıpçak adını verdi. Kıpçak sözü Türkçe’de içi çürümüş ve oyulmuş ağaç demektir. Bu kelime kabuk anlamına gelir ve bu sözden bozulmadır. Kıpçaklar’ın hepsi onun soyundan gelirler’’²⁹.

Şecere-i Türki’nin yazarı Ebu’l Gazi Bahadır Han Kıpçak kelimesinin anlamını ve Kıpçak’ın faaliyetlerini şöyle nakletmektedir: ‘‘*Eski Türk dilinde Kıpçak içi boş ağaç demektir. Bugünkü şive ile içi oyuk ağaca ‘Çıbcak’ derler, zaman içerisinde ‘kaf’ ‘çe’ ye dönüşmüştür. Kıpçak Oğuz’un yanında büyüdü, delikanlı olunca Uruslar yani Ruslar, Ulahlar, Macarlar ve Başkırtlar henüz hakimiyet altına alınmamıştı. Oğuz, Kıpçak’a gereği kadar asker vererek onu Don ve İtil ırmakları havalisine göndermiştir. Kıpçak, orada üç yüz yıl hüküm sürdü, bütün Kıpçak ili onun neslinde gelmektedir’’*³⁰. Yine Ebu’l Gazi’ye göre Kıpçaklar Oğuz

²⁶ Kafesoğlu, a.g.e. , s. 186.

²⁷ Klyaştorıny, a.g.m. s, 141.

²⁸ Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, I. Cilt, 5. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2010, s. 122.

²⁹ Ögel, *Türk Mitolojisi...* , s. 171.

³⁰ Ebu’l Gazi Bahadır Han, *Şecere-i Türki (Türklerin Soy Ağacı)*, çev. Rıza Nur, Sad. Yunus Yiğit, İlgi Kültür Sanat, İstanbul 2009, s. 27.

Kağan'ın neslinden gelmiyolardı. Fakat onlar, Oğuz Kağan'ın düzenlediği toylarda yer almaktaydılar³¹. Reşidüddin'e göre ise;'' *Eski Türkçe'de Kıpçak kelimesi ''içi boş ağaç'' anlamına '' gelmekteydi*³².

Kıpçak kelimesi ilk olarak, VIII. yy'dan itibaren İslam tarihçileri ve coğrafyacıları tarafından kullanılmaya başlanmıştır³³. İbn Hurdadbih'in kaleme aldığı *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik* isimli eserinde Kıpçak ismi ''*Hıfşak*''; yazarı bilinmeyen *Hudud el-âlem*'de ise bazen ''*Hıfçak*''; Gerdizi'nin kaleme aldığı *Zeyn el-Ahbar*'da ise ''*Hıfçak*'' şeklinde geçmektedir³⁴. İslam tarihçilerinin ardından Kıpçaklar için; 1050-1051 yılları arasında geçen olayları anlatan Ermeni yazar Urfalı Mateos'un eserinde *Xarteks*, 1054-1055 yıllarından itibaren Rus kroniklerinde *Polovets*, Bizanslı tarihçiler tarafından 1080'li yıllarda *Kuman*, 1086 yılından itibaren Macarlar tarafından *Kun*, 1072-1076 yılları arasında Bremenli Adam tarafından kaleme alınan Gesta isimli eserde *Palladi*, XIII. yüzyılda Almanca ve Latince eserlerde *Valwen*³⁵, yine aynı yüzyılda Moğollar tarafından *Kabçagut*, *Kibçagut*, isimlerini kullanırken Çinliler ise *K'inch'a*, *Kinçak*³⁶ şeklinde farklı isimler kullanılmıştır.

Kuman-Kıpçaklar temas kurduğu topluluklar ve milletler tarafından farklı isimlerde adlandırılırsalar da onlara verilen isimlerin anlamları aynıdır. Kuman-Kıpçaklar için kullanılan isimlerin anlamları *soluk*, *solgun* ve *sarımtırak* şeklinde açıklanmaktadır. Kuman kelimesi Kaşgarlı Mahmud tarafından ''*kırmızı ile sarı arasındaki bir renk*'' olarak ifade edilmiştir. Türkçe'de kullanılan Kuman ismi, *quba*'dan *solgun*, *soluk*, *soluk gri* ve *soluk sarı* gibi kelimelerden türetilmiştir³⁷. Macar Türkolog Rasonyi'ye göre Kuman ismi; ''*Kun*'' ve ''*Kuman*'' sözcükleri sarımtırak manasına gelen ''*ku*'' ve ''*kuba*'' sözcüklerinden türetilerek, Kuman sözü Türk'den *Türkmen* gibi ''*Kun*'' ve ''*man*'' unsurlarından meydana gelmiştir³⁸. Y. Nemeth'e göre; *kuba* ve *kuu* sıfatlarından isim eki olan ''*n*'' harfinin eklenmesi ile *Kun* ve *Kuman* isimleri ortaya çıkmıştır³⁹.

Akdes Nimet Kurat'a göre; Kuman adı öncelerinde bir şahıs ismi olarak kullanılırken zaman içinde bu isim bütün bir halkı ifade etmek için kullanılmaya başlanmıştır. Bu iddianın

³¹ Ögel, *Türk Mitolojisi...* , s. 215.

³² Ögel, *Türk Mitolojisi...* , s. 186.

³³ Ahmet Gökbel, ''Kıpçaklar- Kumanlar'', *Türkler*, C. II. , Ed. Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Ankara 2002, s. 730.

³⁴ Mehmet Kıldıroğlu, *Kırgızlar ve Kıpçaklar IX. Asrın ikinci yarısından XVI. Asra kadar Kırgızlar ve Kıpçakların etno-siyasi ilişkileri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013, s. 42.

³⁵ Gökbel, *a.g.e.* , s. 28-29.

³⁶ Kıldıroğlu, *a.g.e.* , s. 41.

³⁷ Golden, *a.g.e.* , s. 282.

³⁸ Laszlo Rasonyi, *Tarihte Türklük*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1971, s. 136.

³⁹ Ahincanov, *a.g.e.* , s. 86.

delili ise Rus kaynaklarında Kuman ismini taşıyan bir Kuman-Kıpçak beyinin bulunmasıdır⁴⁰. Kuman ismi, Kunların Kıpçaklar'a katılmasından sonra kullanılmaya başlanmıştır⁴¹.

1.2. Kuman- Kıpçaklar Tarih Sahnesinde

Kıpçaklar, Kanglılar ve Kimekler Sirderya'nın kuzeyinde yer alan "Arka" ve Ural-Altay arasında bulunan yerleri işgal etmişlerdir. Plinius'un kayıtlarından adını saymış olduğumuz bu grupların milat esnasında Maverâünnehir'de yaşamış olduklarını görmekteyiz. Plinius eserinde; Baktria ile Harezmi arasında "Psakae" (yani Peçenekler ile aynı yerde) "Camacae" ve "Comanae" isimleri ile bu bölgede yaşayan Kimekler ile Kumanları zikretmiştir. Aynı şekilde Kumanlar, Romalı coğrafyacı Pomponius Melae tarafından *Soğdlar* ile *Dahae*'ler arasında yer almışlar ve "Coamani" ismi ile de anılmışlardır⁴².

Kıpçak ismi tarih sahnesinde ilk kez Tobol ve İşim ırmakları civarında zikredilmiştir. Bu dönemde Peçenekler'in kuzeyinde yer alan Kimekler, İrtiş Irmağı civarında hayatlarını sürdürmekteydiler. Aynı dönemde Kunlar ise Çin'de bulunan Kansu-Ordos bölgesinin kuzeyinde yaşamaktaydılar⁴³. Kumanların X. yüzyıl sonunda meydana gelen göçlerinden önce Orta Asya'nın içinde bulunduğu duruma baktığımızda karşımıza şöyle bir siyasi durum çıkmaktaydı : "İtil, Sirderya ve İrtiş'in orta bölgesinin arasında Oğuzlar, onların kuzeyinde Tobol ve İşim nehirleri arasında Kıpçaklar, Kıpçakların'da doğusunda Altaylar'a kadar uzanan sahada Kimekler, Isık Göl havalisinde Türkmenler ve Karluklar, Karlukların doğu bölgesinde Kaşgar'a kadar uzanan bölgede ise Karahanlı Devleti bulunmaktaydı". Bu siyasal düzenin en doğudaki kolunu ise Nan-şan çevresinde bulunan Sarı Uygurlar oluşturmaktaydı⁴⁴. Kunlar X. yüzyılın son yıllarında Çinlilerin *Liao* olarak adlandırdıkları Kıtay Devleti'nin baskısı sonucunda batıya göç etmek zorunda kalmışlardır⁴⁵.

Bu baskı sonucunda Kunlar, önlerine Sarı Uygurlar'dan oluşan bir topluluğu da katarak Cungarya bölgesinden geçmişler ve bu yolu izleyerek Karluklar'ın yaşadıkları topraklara ulaşmışlardır⁴⁶. Ardından Kuzey Kıpçak sahasına gelen Kunlar, Balkaş Gölü'nden İrtiş Irmağı'na kadar olan sahada egemen olan Kıpçaklar ile birleşerek daha da kuvvetlenmişler ve Volga Nehri üzerinden batıya doğru ilerlemişlerdir. Kıpçaklar'ın içinden bir kısım, İrtiş Nehri boyundan Urallar'ı aştıktan sonra İdil-Kama bölgesine ulaşmışları sonucunda İdil Bulgarları bu tarihten itibaren Kıpçaklaşmaya başlamıştır⁴⁷. Bu birleşme sonucunda Kuman-Kıpçak birliği

⁴⁰ Kurat, *Peçenekler...* , s. 217.

⁴¹ Ahmet Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları(M.Ö III.- M.S. X. Asır)*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2016, s. 92.

⁴² Togan, *a.g.e.*, s. 159.

⁴³ Taşağıl, *a.g.e.* , s. 92.

⁴⁴ Rasonyi, *a.g.e.* , s. 137.

⁴⁵ Rasonyi, *a.g.e.* , s. 137.

⁴⁶ Ahmet Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları*, 5. Basım, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2015, s. 294.

⁴⁷ Safran, *a.g.m* , s. 786.

meydana gelmiştir⁴⁸. Aslında Kuman-Kıpçak boy birliği X. yüzyılın sonunda Kıpçak, Kimek ve Kunların birleşmesiyle meydana gelmiştir⁴⁹. Kıpçak, Kun ve Kimekler Orta Çağ boyunca Orta Asya'nın kuzeyinde yer alan bölgeleri işgal etmişlerse de, daha öncelerden Batı ve Doğu Türkistan'ın güney kısımlarında yaşamışlar ve buradan da Doğu Avrupa'ya yayılmışlardır⁵⁰.

2.1 Kuman- Kıpçaklar Doğu Avrupa'da

Kuman-Kıpçaklar, IX.-XI. yüzyıllarda İrtiş Irmağı ve Balkaş Gölü havzasından Kuzey Sır Derya ve Orta-Batı Kazakistan'a uzanan bozkırda yaşamlarını sürdürmekteydiler. 1030'lu yıllara gelindiğinde ise Kuman-Kıpçaklar'ın İtil Irmağı civarına ulaştıklarını görmekteyiz⁵¹. Rus tarihçileri Kuman- Kıpçakların İtil havzasında görünerek Ukrayna içlerine doğru yayılmalarını 1030-1049 yılları arasında kaydetmişlerdir⁵². Kuman- Kıpçaklar Uzlar'ı takip ederek Rus topraklarına ulaşmışlardır. Bu olay sonucunda 1055 yılında eski Rus metinlerinde ilk defa Kuman-Kıpçakların ismine '*Polovets*' şeklinde rastlanmıştır⁵³. Rus tarihçileri ilk defa Kuman-Kıpçaklar'dan Uzlar ile beraber bahsetmişlerdir⁵⁴.

1064 yılına gelindiğinde ise Uzlar'ı yenen Kuman-Kıpçaklar Karadeniz'in kuzeyine tamamen yerleşmişlerdir⁵⁵. 1050 yılından başlayarak devam eden otuz yıl içerisinde Kuman-Kıpçaklar Mançurya'dan Kiev'e kadar ulaşan geniş bir sahaya yayılmışlardır. Onlar, 1080 yıllarında ise aşağı Tuna ve Karpatlar'da görülmüşlerdir⁵⁶. Bu yıllarda Kuman- Kıpçaklar'ın sınırlarının içerisinde *Kuban* bölgesinde bulunan *Oka-Sura* nehirleri de yer almaktaydı⁵⁷. XI. yüzyılın sonlarına gelindiğinde ise Karadeniz'in Kuzeyi tamamen Kuman- Kıpçaklar'ın eline geçmiştir.

2.2 Deşt-i Kıpçak Tabiri Üzerine

Aral ve Sirderya bölgesine Kuman-Kıpçakların egemen olması sonucunda haliyle bölgenin durumunda da değişiklikler meydana gelmiştir. XI. yüzyılın ikinci yarısında *Muzafat al-Guzz* yani *Oğuz Bozkırı* deyimini yerini, *Deşt-i Kıpçak* tabirine bırakmıştır⁵⁸. Deşt-i Kıpçak tabiri ile isimlendirilen bölge Orta Çağ'a ait eserlerde, Rus ve İslam kaynaklarında '*Doğu'da Altay'ın eteklerinden başlayarak batıda Karpatlar'a* ' kadar uzanan bir coğrafyayı

⁴⁸ Taşağıl, *Kök Tengri'nin...* , s. 294.

⁴⁹ Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre ...* s. 92.

⁵⁰ Togan, *a.g.e.* , s. 162.

⁵¹ Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre...* , s. 92.

⁵² Togan, *a.g.e.* , s. 159.

⁵³ Safran, *a.g.m.* , s. 787.

⁵⁴ Grousset, *a.g.e.* , s. 185.

⁵⁵ Taşağıl, *Kök Tengri'nin...* , s. 294.

⁵⁶ Rasonyi, *a.g.e.* , s. 138.

⁵⁷ Mualla Uydu Yücel, 'Kıpçaklar', *DİA*, C. XXV, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara 2002, s. 420.

⁵⁸ Bolat Kumekov, 'Kıpçak Hanlığı', çev. Aydos Şalbayev, *Türkler*, C. II, Ed. Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Ankara 2002, s. 776.

tanımlamaktaydı. Kıpçak sözcüğü Farsça'da 'deşt' kelimesi ile eş anlamlı olarak 'ekip biçilmeyen toprak' manasına gelmektedir. 'Deşt-i Kıpçak' tabiri de bu eş anlama gelen iki sözcüğün bir araya getirilmesi sonucunda kullanılmaya başlanmıştır⁵⁹.

İki sözcüğün birleştirilmesi ile ortaya çıkan *Deşt-i Kıpçak* tabiri Farsça'da *Kıpçak Bozkır* anlamına gelmektedir⁶⁰. Hazar Denizi'ni ve Karadeniz'in Kuzeyi'ni kapsayan bozkır şeridi 'Deşt-i Hazar', Sir Derya civarından Yayık Irmağı'na kadar uzanan topraklar ise 'Oğuz Memleketi' olarak tanımlanırken XI. yy'da bu tabirlerin yerini 'Deşt-i Kıpçak' almıştır⁶¹. A. Yu. Yakubovskiy Deşt-i Kıpçak'ı: 'Dnepr'den başlayarak Volga'nın şark tarafına kadar uzanan 'cenubi Rusya bozkırları' şeklinde tanımlamıştır⁶².

Bu tabiri ilk defa XI. yüzyılda yaşamış olan İranlı yazar *Nasır-i Hüsrev*'in divanında görmekteyiz. Nasır-i Hüsrev 'Harezmi'nin kuzeydoğu bölgesine kadar ulaşan bozkıra' bu ismi vermiştir. Zaman içerisinde Kuman-Kıpçaklar'ın egemen oldukları toprakların genişlemesinden sonra bu coğrafi tabir Balkaş Gölü ve Sirderya'nın kuzey bölgesinden, İrtiş Nehri'ne buradan da İtil Nehri civarına kadar uzanan bozkır olarak isimlendirilmiştir. Ayrıca Rus kaynaklarında da XI. yüzyıldan XII. yüzyılın ortalarına kadar 'İtil'den Dinyeper'e ve batıda daha ileri bölgelere' ulaşan topraklara 'Polovetskoye Pole' isminin verildiğini görmekteyiz⁶³. Altın Orda'nın kuruluşundan önce bu bölgede bir devlet oluşumunun görülmemesine rağmen bu topraklar 'Deşt-i Kıpçak' şeklinde isimlendirilmeye devam edilmiştir. Bu isimlendirilmenin sonucu olarak biz Kıpçakların bu topraklarda ne kadar köklü bir etki yarattığını görmekteyiz. Arap yazarlar tarafından kaleme alınan eserlerde Altın Orda'dan 'Kıpçaklar' şeklinde bahsedilirken, Altın Orda Devleti'nin toprakları ise 'Deşt-i Kıpçak' olarak isimlendirilmiştir⁶⁴.

Mustafa Kafalı'ya göre, Deşt-i Kıpçak iki anlamda incelenmelidir. Birinci anlamına göre Deşt-i Kıpçak; XI. yüzyılın ortasından başlayarak Moğol İstilasına kadar geçen zaman içerisinde Kuman-Kıpçaklar'ın yayıldığı alanı kapsamaktadır. Kuman-Kıpçaklar'ın yayılma sahasının ana noktası İrtiş Nehri ve çevresi olduğu için bu tabir doğuda İrtiş'ten başlatılıp Batı Sibiryaya, Hazar Denizi ve Karadeniz'in Kuzeyi'nin ardından Karpatlar'ın da bu bölge içine alınması ile ifade edilmiştir⁶⁵. Deşt-i Kıpçak tabirinin ikinci anlamı ise; Altın Orda döneminde

⁵⁹ Rızaeddin Fahreddin, *Altın Ordu ve Kazan Hanları*, çev. İlyas Kamalov, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2003, s. 89.

⁶⁰ Ahincanov, a.g.e. , s. 17.

⁶¹ Mustafa Kafalı, *Altın Orda Hanlığı'nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayın No:2085, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1976, s. 13.

⁶² A. Yu. Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, çev. Hasan Eren, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1992, s. 3.

⁶³ Ahincanov, a.g.e. , s. 17.

⁶⁴ Kafalı, *Altın Orda Hanlığı'nın Kuruluş...*, s. 11-12.

⁶⁵ Mustafa Kafalı, 'Deşt-i Kıpçak ve Cuci Ulusu', *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. 25, İstanbul 1971, s.180.

Kuman-Kıpçaklar'ın egemen oldukları bölgeyi ifade etmektedir. Deşt-i Kıpçak'ın sınırları Altın Orda Devleti zamanında ‘‘Yukarı Bulgar Hanlığı, Kuban ve Terek Irmaklarından Derbent’e kadar olan Kuzey Kafkasya’yı ve Harezm ülkesini ‘‘ de kapsamaktaydı⁶⁶. Ruslar tarafından bu bozkır şeridi ele geçirilene kadar ‘‘Deşt-i Kıpçak’’ ismi yaşamaya devam etmiştir⁶⁷.

3.1 Moğollar'ın Deşt-i Kıpçak'ta Kuman- Kıpçaklar ile İlk Temasları ve Kalka Savaşı

Moğolların Kuman-Kıpçaklar ile ilk karşılaşmaları Cengiz Han'ın Türkistan üzerine yürümesinden önce yaşanmıştır. Bu dönemde Kuman-Kıpçaklar, liderlerinin kızlarından birisi ile evli olan Harezm sultanının hizmetinde bulunmaktaydılar. Moğollar'ın Harezm sınırlarına yaklaşmasıyla Harezm Sultanı Kuman-Kıpçaklardan yardım talebinde bulunmuştur.⁶⁸ Harezmşah Devleti'nin ordusunda vazife alan Kuman- Kıpçaklar ile Moğollar arasında şiddetli çatışmalar yaşanmıştır. Cengiz Han, Harezmşah Devleti'ni ağır bir yenilgiye uğrattıktan sonra Cebe ve Subudey'i 1222 yılının ilkbahar aylarında, Moğollar'ın önünden yenilerek kaçan Muhammed Harezmşah'ı takip için iki Moğol tümenini Gürcistan üzerinden Kuman-Kıpçaklar'ın yaşamış olduğu bölgeye göndermiştir⁶⁹.

Gürcüler'i mağlubiyete uğratan Cebe ve Subudey komutasındaki Moğollar daha sonra Şirvan'a geçerek Şamâka'yı ve Derbend'i yağmalamışlardır. Bu olaylar sonucunda iki tümeden oluşan Moğollar Kafkasya'nın Kuzey bozkırlarına ulaşmışlardır. Kuzey Kafkasya'ya ulaşan Moğolların karşısına burada Alanlar, Lezgiler, Çerkesler ve Kuman- Kıpçaklar çıkmıştır⁷⁰.

İbnü'l Esir'e Moğolların Kuzey Kafkasya'da ki faaliyetlerini şöyle nakletmiştir: ‘‘Tatarlar Şirvan bendini geçince bu diyardan yola revan oldular. Burada Alanlar, Lezgiler ve Türklere bir takım oymaklar olmak üzere çok budunlar vardı. Tatarlar yağma edip birçok Lezgiyi öldürdüler, bunların içinde Müslümanlar da kafileler de vardı. Bunlardan başka diğer ahaliye de saldırdılar, bu ahalinin içinde Alanlar'da vardı. Onların budunları çoktu. Tatarların geldiklerini haber alınca fütursuz gayret edip, Kıpçaklardan asker topladılar. Tatarlar ile vuruştular fakat galip, mağlup belli olmadan ayrıldılar’’⁷¹.

⁶⁶ Kafalı, a.g.m. , s. 181.

⁶⁷ Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluş...* , s. 15.

⁶⁸ Nurdan Kumru, *P. V. Golubovskiy ve Eseri: Peçenegi, Torki i Polovtsı Do Naşestviya Tatar: (Moğol İstilasına Kadar Peçenekler, Uzlar ve Kuman-Kıpçaklar (Tercüme- Tahlil)*, T. C. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2016, s. 258.

⁶⁹ Gökbel, a.g.m. , s. 740.

⁷⁰ Grousset, *a.g.e.* , s. 240.

⁷¹ W. De Tiesenhausen, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, çev. İsmail Hakkı İzmirli, Maarif Matbaası, İstanbul 1941, s. 54.

Subudey ve Cebe, Derbend geçidinin çevresinde Alanlar ve Kuman-Kıpçaklar tarafından kuşatılmışlardı. Bunun üzerine Moğollar, Kuman-Kıpçak başbuğlarına ve özellikle de Konçak'a hediyeler göndererek⁷² ‘‘Moğollar ile Kuman- Kıpçakların aynı soydan olduklarını ve bundan ötürü onların Alanlar ile birleşmemeleri şartı ile kendilerine hiç bir şey yapmayacaklarını’’ bildirmişler ve bunun üzerine Kuman-Kıpçaklar Alanlar ile kurdukları ittifakı bozmuşlardır⁷³. Moğollar, Kıpçaklar'ı müttefiklerinden ayırmak için Kıpçak Başbuğu Konçak'a hediyeler dahi göndermişlerdir⁷⁴. Çeşitli vaatler ile Kuman-Kıpçaklar'ı Alanlar'dan ayıran Moğollar, Alanları yendikten sonra Kuman- Kıpçaklar'ın üzerine hücum etmişlerdir⁷⁵.

Moğollar, Alanları yendikten sonra istikametlerini Kuban Nehri çevresinde yaşayan Kuman-Kıpçaklar'a çevirmişlerdir. Moğolların bu yürüyüşleri sırasında, Kuman-Kıpçak başbuğlarından *Konçak oğlu Yuriy* Moğollar tarafından öldürülmüştür. Moğol orduları bunun ile yetinmeyerek *Kebek oğlu Daniil* isimdeki bir başbuğu daha öldürmüşlerdir. Önemli başbuğlarını kaybeden Kuman-Kıpçaklar başsız kalmalarının ardından Rus topraklarına gitmek zorunda kalmışlardır⁷⁶. Moğollar'ın saldırılarından sağ kalanlardan on bin aile Tuna havalisini geçip Bizans İmparatorluğu'na, bir kısmı Trakya ve Makedonya bölgesine, diğer bir kısmı da Anadolu'ya sığınmıştır. Bunun yanında yukarı kısımda bahsettiğimiz gibi Kuman-Kıpçaklar arasında Rus topraklarına sığınanlar da olmuştur. İşte Rus topraklarına sığınan bu Kuman-Kıpçaklar Kalka Savaşı'nda Moğollar'a tekrar yenileceklerdir⁷⁷.

İbnü'l Esir Moğolların Kıpçaklar'a saldırısını şöyle nakletmektedir: ‘‘ *Kıpçaklar ise Moğollar ile aralarında uzlaşma kararlaştırıldığından dolayı emin ve dağınık bir halde idiler. Hiçbir şeyden haberleri yokken ansızın Tatarların gelip memleketlerine girdiklerini duydular, bunun üzerine Tatarlar, Kıpçaklar'a birbiri ardınca saldırdılar. Verdiklerinin fazlasını onlardan aldılar. Uzaktaki Kıpçaklar bunu duyunca vuruşmaksızın kaçıp, uzaklaştılar. Kıpçaklar'dan kimisi ormanlara, kimisi dağlara, kimisi de Rus diyarına ulaştı* ’’⁷⁸.

Moğolların saldırıları sonucunda Kuman-Kıpçaklar, *Köten* ve *Bastı* isimli başbuğlarının önderliğinde Ruslar'a, topraklarına yaklaşmakta olan Moğol tehlikesini anlatarak onlardan yardım istemişlerdir. Ruslar'ı ikna etmek için güzel kızlarını, atlarını onlara armağan ederek ‘‘ *Moğollar bu gün bizim yurdumuzu alırlarsa, yarın muhakkak sizin yurdunuzu da ele geçirecekler*’’ diyerek beraber savaşma teklifinde bulunmuşlardır. Ruslar *Galiç knezi Mstislav*'ın teklifi doğrultusunda bu durumu acil olarak görüşmek için Kiev'de bir toplantı

⁷² Kafalı, *Altın Orda Hanlığının...* , s. 16.

⁷³ Kurat, *IV.-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz...* , s. 92.

⁷⁴ Kafalı, *Altın Orda Hanlığının...* , s. 16.

⁷⁵ A. Yu. Yakubovskiy, *a.g.e.* , s. 24.

⁷⁶ Kurat, *IV.-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz....* , s. 92.

⁷⁷ Abraham Constantın Mouradgeo D'ohsson, *Moğol Tarihi*, Yay. Haz. Ekrem Kalan, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2014, s. 143-144.

⁷⁸ Tiesenhaussen, *a.g.e.* , s. 54.

düzenlemişlerdir. Toplantıya katılan tüm knezler durumun ne kadar ciddi olduğunu anlamışlar ve Moğollar'a karşı Kuman- Kıpçaklar ile beraber mücadele etme kararı almışlardır. Bazı Rus knezleri bu sağlanmadığı takdirde Kuman-Kıpçaklar Moğollar'a katılarak kendilerine saldıracaklarını söylemişlerdir. Kuman-Kıpçaklar, knezlerin beraber hareket etme kararının alınmasının ardından çok sevinmişler ve hatta bu olay sonucunda Kuman- Kıpçak başbuğu Bastı'nın sevincinden Hristiyanlığı kabul ettiği rivayet edilmiştir⁷⁹.

Kuman-Kıpçaklar ve Ruslar'dan oluşan ordu Dnepr yakınında bulunan Vareg Adası'na geldiklerinde, burada onları Moğol elçileri karşılamıştır. Elçiler, "Moğol kuvvetlerinin ya da birliklerinin sadece Kuman- Kıpçaklar ile savaşmak istediklerini, çünkü Kuman-Kıpçakların Moğollara tabi olduklarını ve bu şekilde iken Moğollara karşı kafa tuttuklarını Ruslara karşı hiçbir kötü niyetlerinin olmadıklarını" söyleyerek Rus knezlerine Kuman-Kıpçaklar'dan ayrılmalarını bildirmişlerdir. Rus knezleri, Moğol elçilerinin bu sözlerine kulak asmayarak onları öldürmüşlerdir. Kuman-Kıpçak ve Rus kuvvetlerinin *Oleşye* bölgesinde görüldüklerinde Moğollar tekrar elçiler yollararak Ruslar'ı son kez uyarılmışlardır. Fakat Ruslar yine Moğol elçilerinin sözlerine itibar etmeyerek hezimet ile sonuçlanacak savaşı başlatmışlardır⁸⁰.

Kalka Savaşı, *Mariupol* yakınında Azak Denizi'ne dökülen *Kalka* ya da diğer ismiyle *Kalmius* nehri civarında yapılmıştır⁸¹. Moğolların yaklaştığını fark eden Rus orduları karşı atağa geçerek düşmanı püskürtmüşlerdir. Subudey ve Cebe bu kadar büyük bir ordu ile savaşamayacaklarını anlamalarının ardından Don bölgesine doğru on iki gün durmaksızın⁸² geri çekilmek zorunda kalmışlardır. Moğolların geri çekildiğini gören Kuman-Kıpçak ve Rus kuvvetleri Moğollar'ı takip etmek için hızla ileriye atılmışlar fakat Moğolların tuzağına düşmüşlerdir. Beş gün boyunca Moğolları takibe devam eden Kuman-Kıpçak ve Rus ordusu yorgun düşmüş ve Moğollar bundan faydalanarak 31 Mayıs 1223 tarihinde Kalka Nehri kıyısında yirmi bin kişiden oluşan orduları ile seksen bin askerden oluşan⁸³ birleşik Kuman-Kıpçak ve Rus kuvvetlerini ağır bir yenilgiye uğratmıştır. Kalka Savaşı sırasında Moğollar altı Rus knezi ile yetmiş Rus büyüğünü öldürmüşlerdir. Ruslar bu savaşta çok fazla kayıp vermişlerdir. Nitekim, Moğollar sadece Kiev knezliğinden on bin kişiyi öldürmüşler ve Ruslar, Moğollardan ancak kuvvetlerinin onda birini kurtarabilmişlerdir. Kuman- Kıpçaklar ise Kalka Savaşı'nın başında Moğollar'a karşı galip gelemeyeceklerini anladıkları anda savaş meydanını terk ettikleri için Ruslar kadar ağır kayıp vermemişlerdir⁸⁴. Rus kronikleri Moğollar'dan şu şekilde bahsetmişlerdir: "Bu canavar Tatarlar taurmenlerin nereden geldiklerini ve nereye

⁷⁹ Kurat, *IV.-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz....* , s. 93.

⁸⁰ Kurat, *IV.-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz....* , s. 94.

⁸¹ Grousset, *a.g.e.* , s. 241.

⁸² Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluş....* , s. 17

⁸³ İlyas Kemaloğlu, *Altın Orda Ve Rusya Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi*, Ötüken, İstanbul 2015, s. 78.

⁸⁴ Kurat, *IV.-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz....* , s. 94.

*gittiklerini kimse bilmiyor... Tatarlar, belki vaktiyle Gedeon'un çöllere kovduğu, fakat dünyanın sonlarına doğru harekete geçerek, bütün kavimleri hakimiyetleri altına alacakları söylenen murdar kavimlerden biridir...'*⁸⁵.

1223 yılına ait Avusturya Neybur Kroniği'nde Kalka Savaşı'nda Kuman-Kıpçak ve Ruslar'ın mağlubiyetinden şöyle bahsedilmektedir: *'Moğol Çarı Polovets toprakları denilen yerleri tamamıyla enkaz haline getirmiş, halkını kırıp geçirmiş ve onlara yardım etmek isteyen Rusların birçoğunu da öldürmüştür'*⁸⁶. Bu büyük yenilgi sonrasında bazı Kuman-Kıpçak grupları Kiev prensinin topraklarına, bazıları ise Balkanlar'a ve Kırım'da bulunan Suğdak Limanı üzerinden Sinop'a geçerek Karadeniz'in güney sahillerine ulaşmışlardır⁸⁷. Moğolların bölgede yapmış oldukları ilk tahribattan sonra Moldovya bölgesinde bulunan Kuman-Kıpçaklar içinde yer alan bazı gruplar Macar hakimiyetine girmek zorunda kalmışlardır. Kuman-Kıpçaklar'ın yerleşmiş olduğu bu topraklara *'Cumania'* ismi verilmiştir. Macaristan Kralı IV. Bela 1233 yılında *'Rex Cumania'* yani *'Kumanların Kralı'* ünvanını da almıştır⁸⁸.

İbnü'l Esir Kalka Savaşı sonrasında olanları şöyle nakletmiştir: *'Tatarlar Kıpçakların çok kanlarını döktükten sonra bunlar büyük bir hezimete uğradılar. Bozgunundan sonra çoğu öldürüldü, ancak azı kurtulabildi. Onların yanlarında neler var ise hepsi yağma edildi. Kurtulanlar yolun uzunluğu, bozgunluk dolayısıyla pek kötü bir halde memleketlerine vardılar. Birçoğu Kıpçakların artlarına düşerek onları öldürüyorlar, yağma ediyorlar ve şehirleri yakıyorlardı. O derece şehirlerin pek çoğu ıssız kaldı, belli başlı Rus tacir ve zenginlerinin çoğu toplanıp bahada ağır olan mallarını yüklettiler ve birkaç gemi ile Müslüman memleketlerine gitmek üzere denize açıldılar'*⁸⁹.

Savaş meydanında kalan Kiev prensi üç gün daha Moğollar ile savaştıktan sonra yenilerek öldürülmüştür. Kalka Savaşı sonrasında Moğollar Karadeniz'in ticaret merkezi konumunda bulunan Suğdak şehrini yağmalamışlardır⁹⁰.

İbnü'l Esir: *'Tatarlar Suğdak'a gelerek şehri fethettiler, ahali dağıldı; bir kısmı çocuğu ve mallarıyla dağlara çıktılar. Bir kısmı ise denize yönelerek, Kılıç Arslan sülalesine mensup Müslümanların elinde bulunan Rum diyarına gittiler'* diyerek Moğollar'ın Suğdak'ı yağmalamasını nakletmiştir⁹¹. Moğolların Kalka zaferi ile neticelenen Kuzey seferinde ticaret de durma noktasına gelmişti. İbnü'l Esir, ticaretin aksamasını şöyle izah etmiştir: *'Moğolların*

⁸⁵ Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Türk Tarih Kurumu, 4. Baskı, Ankara 1999, s. 64.

⁸⁶ Kumru, *a.g.t.*, s. 259.

⁸⁷ Gökbel, *a.g.m.*, s. 740-741.

⁸⁸ Reşit Rahmeti Arat, *'Kıpçak'*, *İA*, C.6, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1977, s. 715.

⁸⁹ Tiesenhansen, *a.g.e.*, s. 57-58.

⁹⁰ Grousset, *a.g.e.*, s. 241.

⁹¹ Yakubovskiy, *a.g.e.*, s. 25.

gelmesi ile Deşt-i Kıpçak ile bağlantı yolları kesilmiş ve Kıpçakların ne Burtas kürkleri ne sincap, ne kunduz derileri gelmişti. Moğollar bu memlekette ayrılmış yurtlarına dönünce, yollar açılmış ve mallar tekrar gelmeye başlamıştır''⁹².

Kalka Savaşı sonrasında Suğdak'ı yağmalayan Moğollar ele geçirdikleri bol ganimetler ile Türkistan seferinden dönen Cengiz Han'a katılmak üzere İdil'e doğru hareket etmişlerdir. Moğollar, İdil Nehri'ni geçtikten sonra İdil Bulgarları tarafından ani bir baskın neticesinde ağır kayıplar vermişlerdir⁹³.

Kalka Muharabesi'nin sonrasında geçen on üç sene içerisinde Moğollar bu bölgede hiçbir faaliyette bulunmamışlar ve Kuman- Kıpçaklar bu on üç yıllık süre içerisinde eski hayatlarına devam etmişlerdir⁹⁴.

3.2. Deşt-i Kıpçak'ın Cuci'ye Verilmesi ve Cengiz Han'ın Ölümü

1207 ve 1208 yıllarında ''Orman milletleri'' kontrol altına alındıktan sonra Selenga ve Yenisey arasında bulunan toprakları ele geçiren Cengiz Han'ın büyük oğlu Cuci, ele geçirmiş olduğu bu bölgeleri kendi payına düşen ilk hisse olarak babasından almıştır. Cuci, ''Şibir'' geçidinden başlayarak güneye kadar yayılan ormanlarda yaşamlarını sürdüren bütün toplulukları egemenliği altına almıştır. Moğol geleneklerine göre babanın esas mülkü ailenin en küçük oğluna bırakılmaktaydı. Aile içinde bulunan oğlanların toprakları da yaşları ile orantılıydı. Bu geleneğe göre Cuci'ye en büyük oğlan sıfatı ile en uzak bölge verilmiştir⁹⁵.

Cengiz Han'ın sağlığında geleneğe göre Cuci'ye Altay Dağları ve Batı Sibirya'dan itibaren İdil- Ural bölgesi ve bu bölgenin de ötesi verilmiş ve ona verilen bu topraklara ilave olarak da ''Moğol atlarının basabileceği her yeri fethetme hakkı'' da tanınmıştı⁹⁶. Bu hakkın yanında Cengiz Han bölgede ''Büyük Orda''nın ve ''Altın Taht''ın kurulması da emretmiştir⁹⁷. Atamelik Cüveyni, ''Volga Nehri üzerinde bulunan Saksın Şehri, Bulgar Şehri ve Tatar atlarının ayaklarının değdiği yerlerden Kayalığ ve Harezmi bölgesine kadar uzanan yerlerin'' Cuci'ye verildiğini belirtmektedir⁹⁸.

⁹² Yakubovskiy, a.g.e. , s. 26.

⁹³ Kurat, *Rusya Tarihi...* , s. 64.

⁹⁴ Kurat, *IV.-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz...* , s. 96.

⁹⁵ V.V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1990, s. 417.

⁹⁶ Fahreddin, a.g.e. , s. 15.

⁹⁷ İlyas Kemaloğlu , ''Büyük Moğol İmparatorluğu'', Ed. Hayrunnisa Alan ve İlyas Kemaloğlu, *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizogulları*, Ötüken, İstanbul 2016, s. 37.

⁹⁸ Alaaddin Ata Melik Cüveyni, *Tarih-i Cihan Güşa*, çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013, s. 95.

Reşidüddin'in naklettiğine göre Cengiz Han oğlu Cuci'nin komutasına dört bin asker vermişti. Cuci'nin komutası altında ki bu askerler dört kabileden oluşmaktaydı. Bunlar; ‘Binbaşı Menggür idaresinde Seycut askerleri, Binbaşı Kingday Kotan Noyan idaresinde Kinhit askerleri, Binbaşı Hüşiday idaresinde Huşin askerleri ve Binbaşı Baysungur idaresinde Kıyat askerleri’ Cuci'nin ordusunu oluşturmuşlar ve Deşt-i Kıpçak topraklarına gelmişlerdir. Bu saymış olduğumuz kabileler zaman içerisinde Kuman-Kıpçaklar içinde eriyerek Türkleşmişlerdir⁹⁹.

Büyük Moğol Kağanı Cengiz Han 1225 yılının sonbahar aylarında Tula Irmağı'ndaki yurduna dönmüştür. Han, 1222 yılından beri Deşt-i Kıpçak'ın Doğu'sunda bulunan Cuci'yi yerinde bırakmış ve ona İrtiş Irmağı'ndan İtil Irmağı'na kadar uzanan Doğu Deşt-i Kıpçak ile Harezm'in idaresini vermiştir¹⁰⁰. Mustafa Kafalı'nın ifadesine göre ise; Cengiz Han en büyük oğlu olan Cuci'ye Doğu Deşt-i Kıpçak'ı ‘yurt’, Harezm bölgesini de ‘yemlik’ olarak ona tahsis etmiştir. Cuci bu toprakları 1222 yılından ölümüne (1227) kadar yönetmiştir¹⁰¹.

1225 yılının ilkbaharında Cengiz Han Moğolistan'a dönmüştür. Aral ve Hazar bozkırları kendisine verilmiş olan Cuci, son zamanlarda Cengiz Han'ı kaygılandıran bir siyaset izlemekteydi¹⁰². Cengiz Han'ın Moğolistan'a dönmesi ile Cuci dışındaki tüm kardeşler Moğolistan'a dönmüşlerdi. Cengiz Han Moğolistan'a döndüğünde Cuci'yi yanına çağırılmış fakat o hastalığını öne sürerek başkente gitmemiştir. Cuci'nin bu davranışını itaatsizlik olarak algılayan Cengiz Han, onun üzerine Çağatay ve Ögeday'ı göndermiştir. Kendisi de Çağatay ve Ögeday'ı takip etmek üzere hazırlık yaptığı esnada Cuci'nin ölüm haberi başkente ulaşmıştır¹⁰³.

Cuci, Cengiz Han'dan altı ay önce 1227 yılının Şubat ayında Aral Gölü'nün Kuzey bozkırlarında hayatını kaybetmiştir. Cuci, babasını bir av sırasında öldürerek Müslümanlar ile anlaşma planları yaparken bu plan Çağatay tarafından öğrenilmiş ve Cengiz Han'a ulaştırılmıştır. Rene Grousset'e göre bu planın ortaya çıkmasının ardından Cuci zehirlenerek öldürülmüştür¹⁰⁴.

Cengiz Han Cuci'nin doğumu konusunda duyduğu endişelerini hiçbir zaman belli etmemiştir. Fakat son yıllarda Cengiz Han ile oğlu Cuci arasındaki ayrılık gün yüzüne çıkmaya başlamıştır. 1222 ile 1227 yılları arasında Cuci babasının düzenlemiş olduğu seferlere katılmayarak Tungay ve Uralsk'da kalmıştır. Cuci'nin ani ölümü baba oğul arasında yaşanacak olası bir çatışmayı engellemiştir¹⁰⁵. Cengiz Han 1226 yılının sonbaharında Tangutlar'a karşı

⁹⁹ Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluş...*, s. 36-37.

¹⁰⁰ İlyas Kamalov, *Moğolların Kafkasya Politikası*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2003, s. 19.

¹⁰¹ Mustafa Kafalı, ‘‘Batu Han’’, *DİA*, C.V, 1992 Ankara, s. 208.

¹⁰² Gorusset, *a.g.e.*, s. 241.

¹⁰³ Barthold, *Moğol İstilasına Kadar...*, s. 483.

¹⁰⁴ Grousset, *a.g.e.*, s. 248.

¹⁰⁵ Grousset, *a.g.e.*, s. 248.

düzenlediği seferde kızıl boz atından düşerek ağır bir şekilde yaralanmış ve bunun akabinde domuz yılında yani 18 Ağustos 1227¹⁰⁶ 'de Tangut seferi esnasında hayatını kaybetmiştir¹⁰⁷.

Cuci'ye Deşt-i Kıpçak topraklarının yurt olarak verilmesi ve Cuci'nin ölmesi Ötemiş Hacı'nın eseri *Çengiz-nâme*'de şöyle geçmektedir: "Çengiz Han cilayetlerini feth kıldılar, bir tarafı Bağdâd ve bir tarafı Hindûstan ve bir tarafı Deşt-i Kıpçâk, deryâ-yı İdil idi. Bu vilâyetlerini dört-beş oğluga bâhşiş kıldı. Yoci (Cuci) Han barça oğlanlarından ulugrak idi. Azim leşker koşup Deşt-i Kıpçâk vilâyetinga salgap yiberdi. Atlarına yem bolsun tip Hârezm vilâyetini birdi. Çün Yoci (Cuci) Han Deşt-i Kıpçak vilâyetinga ki müteveccih boldı, Ulug Tag ki meşhûr turur, ana yetiştiler. Bir kün tag arasında av avlayı çıkıp irdi. Bir bölek maral keyikler yolukdı. Anı kovalap atarda atdın yıkılıp boynu sınıp vefât boldı"¹⁰⁸. Cuci'nin hayatta olduğu dönemde Kıpçak bozkırlarının tamamı işgal edilemediğinden Deşt-i Kıpçak ona sadece ismen bağlı kalmıştır¹⁰⁹.

3.3. Ögeday'ın Kağan İlan Edilmesi ve II. Kıpçak Seferi

Cuci'nin 1227 yılında bir av sırasında hayatını kaybetmesinden sonra Cengiz Han, torunu Batu Han (*Sayın Han*)'ı babası Cuci'nin yerine vazifelendirmiştir. Cengiz Han, Cuci'nin diğer oğlu Orda (*İçen*)'yı ise İrtiş Irmağı'na kadar uzanan Doğu Deşt-i Kıpçak bölgesinde Batu Han'a bağlı olarak görevlendirmiştir. Bu görevlendirme sonrasında Batı Deşt-i Kıpçak toprakları "Ak Orda", Doğu Deşt-i Kıpçak toprakları ise "Gök Orda" hanlığı olarak adlandırılmıştır¹¹⁰. Cuci'nin iki oğlu arasında düzenlenen bu sistem Türk tarihinde görülen tipik ikili sisteme bir örnektir¹¹¹.

Çengiz-name'de Batu ve Orda arasındaki toprak paylaşımı şöyle nakledilmektedir: "Tanlası begler birle keneş kılıp on kol birle İdil Deryâsıdaki vilâyetlerini han yosukına Sayın Han'ga birdi. Sol kol, birlen Sır Deryâsı boynundaki vilâyetlerini İçenge birdiler"¹¹². Büyük oğullara babalarının merkezinden en uzak bölgede bulunan toprak parçasını veren Moğol yasasına göre, Cuci'nin oğulları Avrupa'nın içlerinde Moğol İmparatorluğu'nun bir kanadı görevini üstlenmişlerdi¹¹³. Deşt-i Kıpçak topraklarında Batu'nun hanlığı kutlandığı sırada başkent Karakurum'dan Cengiz Han'ın ölüm haberi gelmiştir. Han'ın ölüm haberinin

¹⁰⁶ Cüveynî, *a.g.e.*, s. 186.

¹⁰⁷ Manghol-un Niuça Tobça'an, *Moğolların Gizli Tarihi*, çev. Ahmet Temir, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995, s. 187- 190.

¹⁰⁸ Ötemiş Hacı, *Çengiz-name*, haz. İlyas Kemaloğlu, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014, s. 3.

¹⁰⁹ Yakubovskiy, *a.g.e.*, s. 29.

¹¹⁰ Mustafa Kafalı, "Cuci Ulusu ve Ak-Orda (Altın-Orda), Gök-Orda Hanlıkları, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. 24, İstanbul 1970, s. 60.

¹¹¹ Kafalı, "Batu Han", s. 208.

¹¹² Ötemiş Hacı, *a.g.e.*, s. 4.

¹¹³ Grousset, *a.g.e.*, s. 248.

alınmasından sonra kutlamalar durdurulmuş ve Batu Han 1229 yılında başkentte toplanacak olan büyük kurultaya doğru hızla hareket etmiştir¹¹⁴.

Kerülen Irmağı yakınlarında toplanan büyük kurultay sonunda Ögeday, Cengiz Han'ın vasiyeti de göz önünde tutularak 1229 yılının Ekim ayında yeni han olarak tayin edilmiştir¹¹⁵. Yeni Moğol Hanı Ögeday'ın önderliğinde 1235 yılında düzenlenen kurultayda Batı Seferi'nin devam ettirilmesi kararı alınmıştır. Bu sefer için Ögeday tarafından en iyi askerlerden oluşan seçme Moğol birlikleri ayrılmıştır¹¹⁶. Düzenlenen bu kurultayda; "Başta Çağatay ve Batu'nun yanında Sağ kol başbuğları; Otçigin, Yegu ve Yesunge başta olmak üzere Sol kol başbuğları; Tuluy başta olmak üzere Merkez Başbuğları, Hatunlar, Küregenler" hazır bulunmuştur¹¹⁷.

Batı seferi için ayrılan seçme Moğol birliklerinin başında bölgeyi çok iyi bilen Subudey'de bulunmaktaydı. Ögeday, Moğol ordusunun önemli komutanlarından olan *Köketay* ve *Subudey*'i otuz bin asker ile *Kıpçak*, *Saksın* ve *Bulgar* bölgelerinin ele geçirilmesi için görevlendirmiştir¹¹⁸. Yeni Moğol Han'ı Ögeday, Avrupa'nın fethi için gönderilen orduya yardım olarak Batu, Buri, Güyük ve Möngke olmak üzere diğer prensleri Subudey'in ardından bölgeye göndermiştir. Bu sefer için Ögeday, Batu'nun bütün prenslere komuta edeceğini ve Güyük'ün merkezden gönderilen birliklerin başına geçerek Batu Han'ın emri altında hareket edeceğini bildirmiştir¹¹⁹.

Moğolların II. Kıpçak Seferi bazı nedenlerden ötürü ancak 1236 yılında başlamıştır. Deşt-i Kıpçak bölgesine hareket eden Moğol ordusunun içinde pek çok Türk'te yer almaktaydı. Batu Han'ın komutasındaki Moğol ordularının ilk hedefi İdil Bulgarları olmuştur. İlk hedef olarak İdil Bulgarları'nın belirlenmesi 1223 yılındaki Kalka Savaşı sonrasında dönüş yolunda alınan mağlubiyete karşı bir misilleme olmuştur. 1237 yılında İdil Bulgarları mağlup edilerek Bulgar şehri de Batu Han'ın ordusu tarafından tahrip edilmiştir¹²⁰.

1238 yılının ilkbahar aylarında Moğollar, Kuman-Kıpçaklar için önemli bölgelerden birisi olan Don-Donuç boylarına ilerlemişlerdir. 1238 yılının yaz ve sonbahar aylarında düzenlenen hareketler sonucunda İdil ve Dnepr çevresinde bulunan Kuman- Kıpçaklar yenilmiş ve dağıtılmışlardır. Bu olaylar sonucunda Kuman-Kıpçaklar'dan bir grup Orta İdil bölgesine gitmek zorunda kalmışlar ve İdil Bulgarları'nın Kuman-Kıpçaklaşmasına neden olmuşlardır. İdil Bulgarları ile Kuman-Kıpçakların kaynaşması sonucunda Kazan Türkleri son hallerini

¹¹⁴ Fahreddin, *a.g.e.*, s. 35.

¹¹⁵ Kemaloğlu, *a.g.m.*, s. 38.

¹¹⁶ George Vernadsky, *Moğollar ve Ruslar*, 2. Baskı, Selenge Yayınları, çev. Eşref Bengi Özbilen, İstanbul 2015, s. 65-68.

¹¹⁷ Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluş...*, s. 49.

¹¹⁸ Cüveyni, *a.g.e.*, s. 191.

¹¹⁹ Manghol-un Niuça Tobça'an, *a.g.e.*, s. 191.

¹²⁰ Kurat, *IV.-XVII. Yüzyıllarda...*, s. 121.

almışlardır¹²¹. Bazı Kuman- Kıpçak grupları da Gürcistan ve İran topraklarına göç ederek Kafkasya'nın Türkleşmesinde de önemli rol oynamışlardır¹²². 1238-1239 yılları arasında Moğollar tarafından yapılan seferler sonucunda bu bölgede Kuman-Kıpçaklar'ın siyasi varlıkları sona ermiştir¹²³. 1239-1240 yılları arasında Batu Han'ın Deşt-i Kıpçak'ı ele geçirmesinin ardından çoğu Kuman-Kıpçak grubu bölgede yaşanan savaşlar sonucunda ya ölmüş ya da Moğollar tarafından esir alınmışlardır. Sağ kalan Kuman-Kıpçaklar'ın bir kısmı ise Moğol egemenliğini kabul etmişlerdir¹²⁴.

Moğollar'ın Kuman- Kıpçakların siyasi varlıklarını ortadan kaldırmasının ardından Başbuğ Köten idaresinde bulunan Kuman-Kıpçaklar Macaristan'a göç etmek zorunda kalmışlardır. Macaristan Kralı IV. Bela, Macaristan'a göç eden Kuman-Kıpçaklar'ı Moğolların savaş taktiklerini bilmeleri ve hafif süvarilere sahip olmalarından ötürü Batu Han'a karşı kullanmak istemiştir. Fakat Deşt-i Kıpçak'ta bulunan dört Kuman-Kıpçak grubundan binlerce askerin Moğollar'a tabi olması IV. Bela'nın onları kullanmasına engel oluşturmuştur. Kuman-Kıpçak başbuğu Köten'in Moğolların ajanı olduğu iddia edilince Köten Macarlar tarafından vahşice öldürülmüştür¹²⁵.

Bu olay sonrasında başbuğlarını kaybeden Kuman-Kıpçaklar, Macaristan'ı tahrip ettikten sonra güneye doğru çekilmişlerdir. Kuman-Kıpçaklar'ın güneye çekilmelerinin ardından Macaristan Kralı IV. Bela, Batu Han'ın saldırıları karşısında Kuman-Kıpçaklar'dan yararlanamamıştır¹²⁶. Ardından Macar Kralı IV. Bela Kuman-Kıpçaklar'ı tekrar Macaristan'a davet etmiş ve onları Macaristan'ın önemli noktalarına iskan etmiştir. IV. Bela'dan sonra V. İstvan ve IV. Lazslo gibi Macar Kralları, soylularının gücünü kırmak için Kuman-Kıpçaklar'dan yardım almışlardır¹²⁷.

Macar Kralı IV. Lazslo'nun (bir diğer ismi *Kuman Lazslo*¹²⁸) Kuman-Kıpçak başbuğu Köten'in torunu olması Macaristan topraklarında Kuman-Kıpçaklar'ın ne derecede kuvvetli olduğunu gözler önüne sermektedir. Bu dönemde Kuman-Kıpçaklar'ın adetleri, gelenekleri, ve giyim tarzları Macaristan topraklarında moda olmuştur¹²⁹. Kuman-Kıpçakların zorla da olsa Hristiyanlığı kabul ederek Macaristan'da önemli konumlarda etkili olmuşlardır¹³⁰.

¹²¹ Kurat, *Rusya Tarihi...*, s. 65.

¹²² Gökbel, a.g.m. , s. 741.

¹²³ Arat, a.g.m. , s. 715.

¹²⁴ Kurat, *IV.- XVIII. Yüzyıllarda...*, s. 97.

¹²⁵ Rasonyi, a.g.e. , s. 142.

¹²⁶ F. Eckhart, *Macaristan Tarihi*, çev. İbrahim Kafesoğlu, Türk Tarih Kurumu, 1949 Ankara, s. 65.

¹²⁷ Rasonyi, a.g.e. , s. 142.

¹²⁸ Eckhart, a.g.e. , s. 71.

¹²⁹ Eckhart, a.g.e. , s. 91.

¹³⁰ Rasonyi, a.g.e. , s. 143.

3.4. Kuman-Kıpçak Başbuğu Baçman Önderliğinde Moğollara Karşı Direniş

Moğollar'ın Volga havzasını ele geçirmesinin ardından İdil Bulgarları ile Kuman-Kıpçaklar ortak bir hareket ile Moğollar'a karşı kahramanca bir mücadele ortaya koymuşlardır. Bu isyan hareketine zaman içerisinde Alanlar ve Başkurtlar da dahil olmuşlardır¹³¹. Bu mücadele Batu Han'ın Avrupa seferi esnasında gerçekleştiği için tehlike oluşturmaktaydı. Ayaklanmayı başlatanlar arasında İdil Bulgarları'nın başbuğlarından *Bayan* ve *Cuki*, Alirlik kabilesinden Kuman-Kıpçak kumandanı *Baçman* ile Alan kumandanı *Kaçir Ukule* yer almaktaydı¹³². İsyanı duyarak harekete geçen Batu, Şiban, Orda ve Tangut isyan hareketini sona erdirmek üzere Başkurtların ve Bulgarların topraklarına girmişlerdir¹³³.

Kuman-Kıpçak kumandanı Baçman bölgeyi tahrip edip yakıp yıkmıştır. Baçman genellikle İtil Nehri'nin çevresinde bulunan ormanlarda saklanarak yaşamaktaydı. Mengü'nün emri üzerine silahlı yüz Moğol askeri ve iki yüz gemiden oluşan bir birlik İtil Nehri yakınlarına ilerlemiştir. Mengü ve askerleri, Baçman'ın İtil Nehri'nde bulunan bir adacıkta olduğunu öğrendikten sonra Baçman, bir saat içerisinde ele geçirilmiştir. Baçman'ın bazı askerleri Moğollar tarafından ya öldürülmüş ya da İtil Nehri'ne atılmıştır. Ardından Mengü Baçman'ı kardeşi Böcek'e teslim etmiş ve Böcek, Baçman'ı kendi kılıcı ile öldürmüştür¹³⁴. D'ohsson'ın naklettiğine göre Mengü'nün huzuruna getirilen Baçman'ın son sözü: "*Senden birşey istemem, müsaade et ki kendi kendimi öldüreyim*". şeklinde olmuştur. Baçman'ın bu isteğinden sonra Mengü kardeşi Böcek'e: "*Şunu belinden kes*" şeklinde bir emir vermiş ve isyancı Baçman orada öldürülmüştür¹³⁵. Bu isyan hareketinden sonra Kıpçaklar son olarak 1238 yılında Moğollar'a baş kaldırarak Berke Han ile savaşarak yenilmişlerdir¹³⁶. Berke Han'ın mağlup ettiği Kuman-Kıpçaklar başbuğları *Galiç* ve *Kotan* önderliğinde kırk bin çadır ile Macaristan'a göç etmişlerdir¹³⁷. 1245 ile 1247 tarihleri arasında Altın Orda topraklarından geçen seyyah Plano Carpini Kuman-Kıpçaklar'ın Moğollar tarafından egemenlik altına alınmasını şöyle nakletmiştir: "*Kumanlar, Moğollar tarafından yok edildiler, hayatta kalabilenler onların önünden kaçmakla beraber bazıları esir edildiler, fakat kaçanların çoğu da tekrar onların boyunduruğuna geri döndüler*"¹³⁸.

3.5. Altın Orda Devleti İçerisinde Kuman- Kıpçaklar

¹³¹ Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluş...* , s. 50.

¹³² Yakubovskiy, *a.g.e.* , s. 30.

¹³³ Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluş...* , s. 50.

¹³⁴ Cüveynî, *a.g.e.*, s. 456-457.

¹³⁵ D'ohsson, *a.g.e.* , s. 199.

¹³⁶ Kafalı, *Altın Orda Hanlığı'nın...* , s. 50.

¹³⁷ D'ohsson, *a.g.e.* , s. 201.

¹³⁸ Ergin Ayan, *Plano Carpini'nin Moğolistan Seyahatnâmesi (1245-1247)*, Gece Kitaplığı, 2015, s. 134.

Cengiz Han önderliğinde kurulan büyük Moğol İmparatorluğu'nun Türk Tarihi'ne en önemli etkilerinden birisi Kuman-Kıpçaklar'ın yeni kurulan Altın Orda Devleti'nin temelini oluşturmasıdır¹³⁹. II. Kıpçak Seferi sonucunda Altın Orda Devleti "*Deşt-i Kıpçak, Harezm, Kuzey Kafkasya, Kırım ve İdil Bulgarları'nın topraklarında*" Batu Han tarafından kurulmuştu¹⁴⁰. Altın Orda Devleti içinde bulunan Türk unsurunun çoğunluğunu Kuman-Kıpçaklar oluşturmaktaydı¹⁴¹. Bunun yanında bu topraklarda yer alan göçebelerin çoğunluğunu da haliyle Kuman-Kıpçaklar oluşturmaktaydı¹⁴².

Moğollar, zaman içinde Deşt-i Kıpçak bölgesinde Kuman-Kıpçaklar'ın çoğunluğu oluşturmalarından dolayı Türkleşmekten kaçamamışlardır. El- Ömerî Moğollar'ın Kuman-Kıpçaklar içinde asimile olmalarını şöyle belirtmiştir: "*Altın Orda Devleti eskiden Kıpçakların yurdu idi. Lakin Tatarlar tarafından işgal edilince, Kıpçaklar onlar tabi oldular. Sonra Tatarlar Kıpçaklarla karıştılar ve akraba oldular. Toprak, Tatarların tabiat ve soylarına galip geldi. Tatarlar tamamıyla Kıpçaklaştılar. Çünkü Tatarlar Kıpçak topraklarına yerleştiler, onlardan kız aldılar ve onların yurtlarında kaldılar*"¹⁴³.

Moğolların Türkleşmesi o denli hızlı gerçekleşmiştir ki XIV. yüzyılda Altın Orda Devleti'nin topraklarında Türkçe bir edebî dil oluşmuştur¹⁴⁴. Bunun nedeni ise Altın Orda Devleti'nin kurulmuş olduğu topraklarda Moğollardan önce yaşayan ve Moğolların gelmesi ile bölgenin çoğunluğunu oluşturan Türklerin Moğollardan daha medeni olmalarının yanında köklü bir yapıya sahip olmalarıydı. Bunun yanında 1206 yılında düzenlenen büyük kurultay sonrasında Moğollar Uygur yazısını kullanmaya başlayarak Türk-Uygur terimlerini özümsemeye başlamışlardır¹⁴⁵. Barthold'a göre ise Kıpçak Türkçesi XIV. yy'dan sonra Altın Orda'nın devlet dili haline gelmiştir¹⁴⁶. Bu duruma örnek olarak 1333 tarihinde Altın Orda Hanı Özbek Han'ın Rus Metropoliti olarak görev yapan Perto'ya göndermiş olduğu yarlığın Rusça çevirisinde "*Kuman (Kıpçak) dilinden tercüme ettim*" şeklinde bir ibare yer almaktadır¹⁴⁷. Yine Özbek Han döneminde Azak'ta faaliyet gösteren Venedikli tüccarlara gönderilmiş olan 1332 tarihli yarlıkta "*Ve ben kardeş papazlar nişanının üyesi Polonyalı Dominik, istek üzerine*

¹³⁹ Kafalı, *Altın Orda Hanlığı'nın...*, s. 1.

¹⁴⁰ Kamalov, *Moğolların Kafkasya...*, s. 21.

¹⁴¹ Vernadsky, *a.g.e.*, s. 254.

¹⁴² Yakubovskiy, *a.g.e.*, s. 81.

¹⁴³ Gökbel, *Kıpçak Türkleri...*, s. 88.

¹⁴⁴ Gökbel, *Kıpçak Türkleri...*, s. 88.

¹⁴⁵ Melek Özyetgin, "Altın Ordu Hanlığı'nın Resmi Yazışma Geleneği", *Türkler*, C. VIII., Ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek ve Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, 2002 Ankara, s. 819.

¹⁴⁶ Barthold, *Orta-Asya Türk Tarihi...*, s. 140.

¹⁴⁷ A. Melek Özyetgin, İlyas Kemaloğlu, *Altın Orda Hanlığına Ait Resmi Yazışmalar*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2017, s. XIII-XIV.

yazılanları 1333 yılının Ağustos ayının yedisinde, Kuman dilinden Latinceye sözcüğü sözcüğüne çevirdim’’ şeklinde bir not görülmektedir¹⁴⁸.

A. Yu. Yakubovskiy’e göre ise Altın Orda devletinde kullanılan yazı dilinin ve edebi kültürün oluşmasında Harezmi büyük rol oynamıştır. Ona göre Harezmi fazlaca Kuman-Kıpçak nüfusu barındırmaktaydı ve Altın Orda’nın çoğu şehrinde de Kıpçakçanın özelliklerini taşımakta olan bir dil konuşulmaktaydı¹⁴⁹. Bunun yanında Altın Orda sahasında yazılan yarlık ve bitikler incelendiğinde bu metinlerde Kıpçak Türkçesinin varlığı da dikkat çekmektedir¹⁵⁰. Ahmet Caferoğlu’na göre de Altın Orda Devleti’nin hakim olduğu alanda yapılan arkeolojik çalışmalar sonucunda Altın Orda şehirlerinin Ürgenç’in kültür hayatının tesiri altında kaldığı görülmüştür. Ona göre Altın Orda kültürü üzerindeki Harezmi tesirinin en önemli nedeni ise İslamiyetin Kıpçak kütlesi içinde kolayca yayılmasıdır¹⁵¹. Ahmet Rıfat Efendi tarafından anlamlandırılan Kıpçak kelimesi de bize Altın Orda Devleti’nin Kıpçakların mirasının üzerinde hüküm sürdüğünü ifade etmektedir. Ahmet Rıfat Efendi Kıpçak kelimesini: ‘*Kazan, Volga ve Don nehirleri ile Kırım bölgesinde Cengizogullarının bir kolunu oluşturan hükümet veya orduda bulunan Tatar kavimlerine verilen isimdir*’’ şeklinde açıklamıştır¹⁵².

Moğolların kısa bir zaman içerisinde Türkleşmelerine bir örnek de Dimeşki’den gelmiştir. Dimeşki: ‘*Kıpçakların birçok oymakları vardır. Bunların hepsi Türktür: Bürgü, Toksaba, İtaba, Barak, İleris, Burçoğlu, Konguroğlu, Yimek. Bunların daha sonra Havarizm’e yerleştiği anlaşılmaktadır. Kıpçakların daha küçük boyları da vardır. Bunlar; Tok, Başkırt, Kumandur, Berendi, Beçene, Karabörklü, Uzun ve Çurtan vb’dir*’¹⁵³. Bazı tarihçiler de Altınorda Devleti için: ‘*Bir miktar Moğol kanı olan Kıpçak Türklerinin devamıdır*’’ tabirini sıklıkla kullanmışlardır¹⁵⁴. Bu bilgilerin yanında Altın Orda Devleti içerisinde İslamiyetin kabulü ile de Türkleşmenin hızlandığını görmekteyiz¹⁵⁵.

Kuman-Kıpçaklar sadece Altın Orda Devleti’nde değil Büyük Moğol Devleti’nde de önemli görevlerde bulunmuşlardır. ‘*Yuan-şi*’ isimli yıllıkta Büyük Moğol Hanı Kubilay Han’ın bakanları ve kumandanları arasında Kuman-Kıpçaklar’ın bulunduğu da nakledilmiştir¹⁵⁶.

¹⁴⁸ Özyetgin, Kemaloğlu, a.g.e. , s. 91-93.

¹⁴⁹ Yakubovskiy, a.g.e. , s. 152.

¹⁵⁰ Özyetgin, a.g.m. , s. 820.

¹⁵¹ Ahmet Caferoğlu, ‘*Altın Orda Türk İlleri ve Çağatay Türkçesi, Gelişmesi, Kaynakları ve Karakteri*’, *Türkler*, C. VIII., Ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek ve Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, 2002 Ankara, s. 779.

¹⁵² Gökbel, a.g.m. , s. 729.

¹⁵³ Gökbel, *Kıpçak Türkleri...* , s. 88-89.

¹⁵⁴ Gökbel, a.g.m. , s. 745.

¹⁵⁵ Özyetgin, a.g.m. , s. 820.

¹⁵⁶ Rasonyi, a.g.e. , s. 146.

Altın Orda Devleti topraklarında gezen Plano Carpini ve Wilhelm Rubruck bu topraklara ‘‘Kuman Ülkesi’’ ismini vermişlerdir¹⁵⁷. Rubruck ‘‘Bu düzlüklerde genellikle Kapşat (Kıpçak) şeklinde adlandırılan Kumanlar yaşamaktaydı’’ diyerek onların çoğunluğu oluşturduklarını belirtmiştir¹⁵⁸. Bazı Arap kaynaklarında Altın Orda Hanı Tokta Han döneminde ülkenin ismi ‘‘Deşt-i Kıpçak Hanı Tokta’nın Ülkesi’’ olarak yer almıştır¹⁵⁹. Altın Orda’nın çöküşünden sonra ortaya çıkan Kırım, Kazan, Astrahan gibi hanlıklar da bazı kaynaklarda ‘‘Kıpçak hükümetleri’’ olarak adlandırılmışlardır¹⁶⁰. Bunlara ilave olarak Tokta Han ‘‘Kıpçak Sahrası Hanı Tokta’’¹⁶¹, Berke Han ‘‘Kıpçak ve Sudak Sahrası Hanı Berke’’¹⁶², Özbek Han ise ‘‘Kıpçak hükümeti Hanı Özbek’’¹⁶³ olarak anılmışlardır.

Bunların yanında Toktamış Han’a miras kalan kabileler içinde Kıpçak kabilesi de yer almaktaydı¹⁶⁴. Toktamış Han’ın Emir Timur ile yapmış olduğu ve Türk Tarihi açısından da en önemli savaşlardan birisi olan Kunduzca Savaşı’nda Toktamış’ın en meşhur komutanlarından birisi de ‘‘Kıpçak-Kongur Bay’’ isimli bir Kuman-Kıpçak idi¹⁶⁵.

Altın Orda Devleti tarihinde önemli bir yer tutan Edigey Destanı’nın bir kısmında da Kıpçak ismi yer almıştır:

‘‘Eski geçmiş zamanda
Bulgar ile Saray’da
Yayık ile İdil’de
Altın Ordu, Ak Ordu
Şanlı Kıpçakların yurdunda
Tatar’dan doğan Nogay ilinde’’¹⁶⁶

¹⁵⁷ Kamalov, *Moğolların Kafkasya...*, s. 23.

¹⁵⁸ Kumru, *a.g.t.*, s. 68.

¹⁵⁹ Kemaloğlu, *Altın Orda ve Rusya...*, s. 74.

¹⁶⁰ Gökbel, *a.g.m.*, s. 746.

¹⁶¹ Tiesenhausen, *a.g.e.*, s. 318.

¹⁶² Tiesenhausen, *a.g.e.*, s. 381.

¹⁶³ Tiesenhausen, *a.g.e.*, s. 385.

¹⁶⁴ Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluş...*, s. 42.

¹⁶⁵ Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluş...*, s. 110.

¹⁶⁶ Kemaloğlu, *Altın Orda ve Rusya...*, s. 75.

SONUÇ

İşim ve Tobol nehirleri çevresinde tarih sahnesine çıkan Kuman-Kıpçaklar zaman içerisinde Karadeniz'in Kuzey'inde bulunan bozkırlarına ilerlemişler ve burada yüz elli yıl hüküm sürmüşlerdir. Bu bölgeye isimlerini veren Kuman-Kıpçaklar, bazı tarihçiler tarafından Türk boyları arasında en fazla sahaya yayılarak katalizör boy görevi görmesi ile öne çıkarılmaktadır. Moğolların Karadeniz'in Kuzeyi'ni egemenlik altına alması ile birlikte farklı bölgelere dağılan Kuman-Kıpçaklar gittikleri yerleri Türkleştirmişlerdir. Bir bakıma Moğollar farkında olmadan Anadolu'nun, Balkanların, Kafkasların ve İdil bölgesinin Türkleştirilmesini sağlamışlardır. Balkanlarda Çar Asen ile başlayan İkinci Bulgar İmparatorluğu'nda Moğol akınları sonrasında tahta Kuman-Kıpçak kökenli Georgi Terter çıkmıştır. Romanya'da kurulan Romen Devleti'nin temel yapı taşlarından birisini Kuman-Kıpçaklar oluşturmuşlardır. Moğol istilasının sonrasında ise Kuman-Kıpçaklar Bizans İmparatorluğu'na sığınarak, bu topraklarda iskan edilmiş ve Bizans ordusunda paralı askerlik yapmışlardır. Altın Orda Devleti'nin kuruluşundan itibaren önemli yerlerde görev alan Kuman-Kıpçaklar, zaman içerisinde Altın Orda Devleti'nin bir Türk Devleti olmasını sağlamıştır. Kuman-Kıpçaklar Altın Orda'nın yıkılmasından sonra da bölgede hakim unsur olarak hayatlarına devam etmişlerdir. Nitekim, Kırım Hanlığı'nın aristokrat kesiminde bulunan Karaçi Beyleri'nden birisi de Kıpçaklar'dır. Bölgenin ismi XVIII. yy'a kadar Osmanlı padişahları tarafından dahi Deşt-i Kıpçak şeklinde anılmaya da devam etmiştir.

KAYNAKÇA

AHİNCANOV, Sercan M., *Türk Halklarının Katalizör Boyu Kıpçaklar*, 2. Baskı, Selenge Yayınları, çev.Kürşat Yıldırım, İstanbul 2014.

ARAT, Reşit Rahmeti, "Kıpçak", *İA*, C.VI. , Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1977, s. 713-716.

AYAN, Ergin, *Plano Carpini'nin Moğolistan Seyahatnâmesi (1245-1247)*, Gece Kitaplığı, 2015.

BAHADIR HAN ,Ebu'l Gazi, *Şecere-i Türki (Türklerin Soy Ağacı)*, çev. Rıza Nur, Sad. Yunus Yiğit, İlgı Kültür Sanat, İstanbul 2009.

BARTHOLD, V.V. , *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1990.

_____, *Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, yay. haz. Kâzım Yaşar Koprıman-İsmail Aka, çev. Râgıp Hulusi Özdem, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2006.

CAFEROĞLU,Ahmet, "Altın Orda Türk İlleri ve Çağatay Türkçesi, Gelişmesi, Kaynakları ve Karakteri", *Türkler*, C. VIII. , Ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek ve Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, 2002 Ankara, s. 819-830.

CÜVEYNİ, Alaaddin Ata Melik, *Tarih-i Cihan Güşâ*, çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013.

D'OHSSON, Abraham Constantın Mouradgeo, *Moğol Tarihi*, Yay. Haz. Ekrem Kalan, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2014.

ECKHART, F. , *Macaristan Tarihi*, çev. İbrahim Kafesoğlu, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1949.

FAHREDDİN, Rızaeddin, *Altın Ordu ve Kazan Hanları*, çev. İlyas Kamalov, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2003.

GERDİZİ, Ebu Said Abdülhay Bin Dahhak Bin Mahmud, *Tarih-i Gerdizi*, Yay. Abdülhay Habibi, Şaphane-i Armağan, hş 1347.

GOLDEN, Peter B. , *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. Osman Karatay, 5. Basım, Ötüken,, İstanbul 2014.

GÖKBEL, Ahmet, *Kıpçak Türkleri (Siyasi ve Dini Tarihi)*, Ötüken, İstanbul 2000.

_____, ‘‘Kıpçaklar- Kumanlar’’, *Türkler*, C. II. , Ed. Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Ankara 2002, s.729-752.

GROUSSET, Rene, *Bozkır İmparatorluğu Atilla-Cengiz Han- Timur*, çev. M. Reşat Uzmen, Ötüken, İstanbul 1996.

KAFALI, Mustafa, *Altın Ordu Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayın No:2085, Edebiyat Fakültesi Maatbası, İstanbul 1976.

_____, ‘‘Deşt-i Kıpçak ve Cuci Ulusu’’, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. 25, İstanbul 1971, s. 179-188.

_____, ‘‘Batu Han’’, *DİA*, C.V, Türkiye Diyanet Vakfı, 1992 Ankara, s.208-210.

_____, ‘‘Cuci Ulusu ve Ak-Orda (Altın-Orda), Gök-Orda Hanlıkları, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. 24, İstanbul 1970, s. 59-68.

KAFESOĞLU, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, 30. Basım, Ötüken, İstanbul 2010.

KEMALOĞLU, İlyas, *Altın Orda ve Rusya Rusya Üzerinde Türk-Tatar Etkisi*, Ötüken, İstanbul 2015.

_____, *Moğolların Kafkasya Politikası*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2003.

_____, ‘‘ Büyük Moğol İmparatorluğu’’, Ed. Hayrunnisa Alan ve İlyas Kemaloğlu, *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizogulları*, Ötüken, İstanbul 2016, s. 29-67.

KILDIROĞLU, Mehmet, *Kırgızlar ve Kıpçaklar IX. Asrın ikinci yarısından XVI. Asra kadar Kırgızlar ve Kıpçakların etno-siyasi ilişkileri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013.

KLYAŞTORNIY, S. G. , ‘‘Kimekler ve Kıpçaklar’’, *Tartarica Atlas*, çev. İlyas Kemaloğlu, Tataristan Cumhuriyeti Ş. Mercani Tarih Enstitüsü, Tataristan Cumhuriyeti Eğitim ve Bilim Bakanlığı, Kazan, Moskova, St. Petersburg, İstanbul 2017, s. 140-157.

KUMEKOV, Bolat, ‘‘Kıpçak Hanlığı’’, çev. Aydos Şalbayev, *Türkler*, C. II, Ed. Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 776-784.

KURAT, Akdes Nimet, *IV.-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, 2. Baskı, Murat Kitabevi Yayınları, Ankara 1992.

_____, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, 4. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999.

_____, *Peçenekler*, yay haz. Ahsen Batur, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2016.

KAŞGARLI, Mahmud, *Divânu Lugati't Türk*, haz. Ahmet Bican Ercilasun- Ziyat Akkoyunlu, 2. Baskı, Türk Dil Kurumu, Ankara 2015.

KUMRU, Nurdan, *P. V. Golubovskiy ve Eseri: Peçeneği, Torki i Polovtsı Do Naşestviya Tatar: (Moğol İstilasına Kadar Peçenekler, Uzlar ve Kuman-Kıpçaklar (Tercüme- Tahlil)*, T. C. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2016.

NİUÇA TOBÇA'AN, Manghol-un, *Moğolların Gizli Tarihi*, çev. Ahmet Temir, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995.

ÖGEL, Bahaeddin, *Türk Mitolojisi*, I. Cilt, 5. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2010.

_____, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1988.

ÖZYETGİN, A. Melek Özyetgin, KEMALOĞLU, İlyas, *Altın Orda Hanlığına Ait Resmi Yazışmalar*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2017.

ÖZYETGİN, Melek, "Altın Ordu Hanlığı'nın Resmi Yazışma Geleneği", *Türkler*, C. VIII. , Ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek ve Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, 2002 Ankara, s. 819-830.

HACI, Ötemiş, *Çengiz-name*, haz. İlyas Kemaloğlu, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014.

RASONYİ, Laszlo, *Tarihte Türklük*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1971.

SAFRAN, Mustafa, "Kumanlar-Kıpçaklar", *Türkler*, C.II. , Ed. Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek ve Salim Koca, Ankara 2002, s. 785-792.

ŞEŞEN, Ramazan, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2001.

TAŞAĞIL, Ahmet, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları (M.Ö. III.- M.S. X. asır)*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2016.

_____, *Kök Tengri'nin Çocukları*, 5. Baskı, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2015.

TIESENHAUSEN, W. DE, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, çev. İsmail Hakkı İzmirli, Maarif Matbaası, İstanbul 1941.

TOGAN, A. Zeki Velidi, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, 3. Baskı, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981.

VERNADSKY, George, *Moğollar ve Ruslar*, çev. Eşref Bengi Özbilen , 2. Baskı, Selenge Yayınları, İstanbul 2015.

YAKUBOVSKİY, A. Yu. , *Altın Ordu ve Çöküşü*, çev. Hasan Eren, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1992.

YÜCEL, Mualla Uydu, ‘‘Kıpçaklar’’, *DİA*, C. XXV. , Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara 2002, s. 420-421.